

สมเด็จพระสังฆราชพระองค์ที่ ๕
สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว)
วัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม

ภูมิลำเนาเดิม	ตำบลบางไผ่ จังหวัดนนทบุรี
วันประสูติ	วันพฤหัสบดี แรม ๘ ค่ำ เดือน ๕ ปีระกา เบญจศก จ.ศ. ๑๑๗๕ ตรงกับวันที่ ๒๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๓๕๖ ในรัชกาลที่ ๒
วันสถาปนา	วันพุธ แรม ๖ ค่ำ เดือน 12 ปีมะแม เบญจศก จ.ศ. ๑๒๕๕ ตรงกับวันที่ ๒๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๑๖ ในรัชกาลที่ ๕
วันสิ้นพระชนม์	วันพฤหัสบดีที่ ๑๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๔๒ ในรัชกาลที่ ๕
พระชนมายุ	๘๗ พรรษา
ทรงดำรงตำแหน่ง	
สมเด็จพระสังฆราช	๕ ปี ๑ เดือน ๑๓ วัน

พระประวัติเบื้องต้น

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทโว) ทรงมีพระนามเดิมว่า สา เป็นชาวตำบลบางไผ่ จังหวัดนนทบุรี ประสูติเมื่อวันพฤหัสบดี แรม ๘ ค่ำ เดือน ๕ ปีระกา เบญจศก จ.ศ. ๑๑๗๕ ตรงกับวันที่ ๒๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๓๕๖ พระชนกชื่อ จันท์ เป็นชาวตำบลบางเชิงกราน จังหวัดราชบุรี พระชนนีชื่อ สุข เป็นชาวตำบลบางไผ่ จังหวัดนนทบุรี ทรงเป็นบุตรคนที่ ๓ ในจำนวนพี่น้อง ๕ คน พระชนกของสมเด็จพระสังฆราช (สา) เคยอุปสมบทและชำนาญในการเทศน์มิลินทปัญญา และมาลัยสูตรมาก จนได้รับฉายาว่า “จันท์มิลินทมาลัย” และนอกจากจะเป็นนักเทศน์ที่มีชื่อเสียงแล้ว ยังเป็นอาจารย์บอกหนังสืออยู่ในพระราชวังบวรอีกด้วย การศึกษาในเบื้องต้นของสมเด็จพระสังฆราช (สา) จึงเข้าใจว่าคงได้ศึกษากับพระชนกนั่นเอง และเรื่องที่เล่าเรียนก็คงจะหนักไปทางด้านพระศาสนา จนเป็นเหตุให้ทรงบรรพชาเป็นสามเณรในเวลาต่อมา

ทรงบรรพชา

ทรงบรรพชาเป็นสามเณรตั้งแต่วัยเยาว์ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เดิมอยู่ที่วัดใหม่บางขุนเทียน แล้วย้ายไปอยู่ที่วัดสังเวชวิศยาราม เพื่อทรงศึกษาเล่าเรียนพระปริยัติธรรมในพระราชวังบวรกับอาจารย์อ่อน และพระชนกของพระองค์เอง ซึ่งเป็นอาจารย์บอกหนังสืออยู่ในพระราชวังบวรนั้น

พ.ศ. ๒๓๖๕ พระชนมายุได้ ๑๔ พรรษา ได้เข้าแปลพระปริยัติธรรมเป็นครั้งแรก แปลได้ ๒ ประโยค จึงยังไม่ได้เปรียญ แต่คนเรียกกันว่า “เปรียญวังหน้า” ด้วยเหตุที่ว่า ในการแปลพระปริยัติธรรมนั้น ผู้เข้าแปลครั้งแรกต้องแปลให้ได้ครบ ๓ ประโยคในคราวเดียว จึงจะนับเป็นเปรียญ ถ้าได้ไม่ครบในการสอบ ครั้งต่อไปจะต้องเริ่มต้นใหม่ทั้งหมด ครั้งนั้น กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ มีพระประสงค์ที่จะอุปการะภิกษุสามเณรที่เข้าสอบ มิให้ท้อถอย ดังนั้น ถ้ารูปใดแปลได้ ๒ ประโยค ก็ทรงรับอุปการะไปจนกว่า จะเข้าแปลใหม่ได้เป็นเปรียญ พระภิกษุสามเณรที่ได้รับพระราชทานอุปการะในเกณฑ์ดังกล่าว จึงได้ชื่อว่า “เปรียญวังหน้า”

สมเด็จพระสังฆราช (สา) ได้เข้าถวายตัวเป็นศิษย์อยู่ในสำนักพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะยังทรงผนวชอยู่ ตั้งแต่เป็นสามเณร และได้ศึกษาพระปริยัติธรรมต่อที่สำนักวัดราชาธิวาส จนพระชนมายุได้ ๑๘ พรรษา จึงได้เข้าแปลพระปริยัติธรรมอีกครั้ง และทรงแปลได้หมดทั้ง ๕ ประโยค ในคราวเดียว ได้เป็นเปรียญเอกตั้งแต่ยังทรงเป็นสามเณร นับเป็นสามเณรรูปแรกที่ได้เปรียญ ๕ ประโยค ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์

ทรงอุปสมบท

พ.ศ. ๒๓๗๖ พระชนมายุครบ ๒๐ พรรษา ทรงอุปสมบท ณ วัดราชาธิวาส โดยมีพระสุเมธอาจารย์ (เกิด) พระรามัญเป็นพระอุปัชฌาย์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเป็นพระกรรมวาจาจารย์ ทรงมีพระนามฉายาว่า ปุสุโต

ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๓๗๕ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงอาราธนาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้เสด็จมาครองวัดบวรนิเวศวิหาร สมเด็จพระสังฆราช (สา) ขณะนั้นทรงเป็นพระเปรียญเอกพรรษา ๔ ได้ตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มาอยู่ที่วัดบวรนิเวศวิหารด้วย ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๓๗๒ สมเด็จพระสังฆราช (สา) ทรงได้รับพระราชทานแต่งตั้งเป็นพระราชาคณะที่ พระอมรโมลี และทรงอยู่ในฐานะพระเถระผู้ใหญ่ผู้เป็นต้นวงศ์แห่งคณะธรรมยุตรูปหนึ่งในจำนวน ๑๐ รูป ตั้งแต่ทรงมีอายุพรรษา ๖ พระชนมายุ ๒๖ พรรษา ทั้งนี้ ก็คงเนื่องด้วยพระองค์ทรงมีพระปรีชาแตกฉานในพระปริยัติธรรมและพระธรรมวินัยนั่นเอง

หลังจากทรงได้รับพระราชทานแต่งตั้งเป็นพระราชาคณะที่ พระอมรโมลี ไม่นานได้ลาสิกขาออกไปครองชีวิตฆราวาสอยู่ระยะหนึ่ง ครั้นเมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๔ เป็นปีแรกแห่งรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดให้กลับอุปสมบทใหม่อีกครั้ง ณ วัดบวรนิเวศวิหาร เมื่อเดือน ๑๐ ปีกุน พ.ศ. ๒๓๕๔ โดยมีสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ขณะทรงดำรงพระอิสริยยศเป็น กรมหมื่นบวรรังษีสิริยพันธุ์ ทรงเป็นพระอุปัชฌาย์ และพระศรีวิสุทธิวงศ์ (พัก โสภิต) เป็นพระกรรมวาจาจารย์ ทรงมีพระนามฉายาว่า ปุสุตเทโว เมื่อทรงอุปสมบทแล้ว ได้ทรงเข้าแปลพระปริยัติธรรมอีกครั้งหนึ่ง และทรงแปลได้หมดทั้ง ๕ ประโยค ด้วยเหตุนี้จึงมักมีผู้กล่าวถึงพระองค์ด้วยสมณนามพิเศษว่า “สังฆราช ๑๘ ประโยค”

ในปี พ.ศ. ๒๔๐๑ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเป็นพระราชกณะที่ พระสาสนโสภณ รับพระราชทานนิตยภัตรเสมอพระราชกณะชั้นเทพ แต่ถือตาลปัตรแฉกเสมอพระราชกณะชั้นสามัญ สำหรับราชทินนามที่ พระสาสนโสภณ นั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นโดยเฉพาะ เพื่อให้ได้กับพระนามเดิมของพระองค์คือ สาคนทั่วไปเรียกกันโดยย่อว่า “เจ้าคุณสา”

ทรงครองวัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม

ในปี พ.ศ. ๒๔๐๗ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงสถาปนาวัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมารามขึ้นใหม่ ครั้น พ.ศ. ๒๔๐๘ เมื่อการสร้างวัดเสร็จเรียบร้อย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้อาราธนาสมเด็จพระสังฆราช (สา) ขณะทรงดำรงสมณศักดิ์ที่ พระสาสนโสภณ จากวัดบวรนิเวศวิหารมาครองวัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม เป็นเจ้าอาวาสรูปแรก พร้อมด้วยพระภิกษุติดตามจากวัดบวรนิเวศวิหารอีก ๒๐ รูป พร้อมทั้งได้พระราชทานตาลปัตรแฉกพื้นแพรเสมอชั้นธรรม และโปรดให้แห่จากวัดบวรนิเวศวิหารมาวัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม เมื่อเดือน ๘ ปีฉลู สัปตศก จ.ศ. ๑๒๒๗ ตรงกับเดือนกรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๐๘

สมณศักดิ์

สมเด็จพระสังฆราช (สา) ทรงครองวัดราชประดิษฐสถิตมหาสีมาราม ได้เพียง ๔ ปี ก็สิ้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ต่อมาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาเลื่อนสมณศักดิ์ ดังนี้

- พ.ศ. ๒๔๑๕ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาเป็นพระราชกณะชั้นเจ้าคณะรองที่พระธรรมวโรดม แต่ให้คงใช้ราชทินนามเดิมว่า “พระสาสนโสภณ ที่พระธรรมวโรดม”
- พ.ศ. ๒๔๒๒ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะที่สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ เจ้าคณะใหญ่ฝ่ายเหนือ
- พ.ศ. ๒๔๓๔ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาเพิ่มอิสริยยศให้พิเศษกว่าสมเด็จพระราชาคณะแต่ก่อน ๆ มา คือ ทรงสถาปนาเลื่อนขึ้นเป็นสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ

สมเด็จพระสังฆราชพระองค์ที่ ๕ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์

พ.ศ. ๒๔๓๕ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ สิ้นพระชนม์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (สา) ขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราชเมื่อวันที่ พุศ แรม ๖ ค่ำ เดือน 12 ปีมะแม เบญจศก จ.ศ. ๑๒๕๕ ตรงกับวันที่ ๒๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๖ การสถาปนาครั้งนี้ เรียกว่า “สถาปนาเพิ่มอิสริยยศ

พระราชทานมุกทากิเสก” ตามราชทินนามเดิม คือ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ นับเป็นสมเด็จพระสังฆราชพระองค์ที่ ๕ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ในการทรงสถาปนาครั้งนี้ มิได้พระราชทานพระสุพรรณบัฏใหม่ แต่โปรดให้เจ้าพนักงานเชิญพระสุพรรณบัฏครั้งที่เป็นสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ มาตั้งสมโภชที่พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระราชทานแต่ใบกำกับพระสุพรรณบัฏใหม่เท่านั้น

สมเด็จพระสังฆราช (สา) ทรงเป็นสมเด็จพระสังฆราชในราชทินนามที่ “สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ” เป็นพระองค์แรก

พระเกียรติคุณ

การสังคายนาและพิมพ์พระไตรปิฎก

พ.ศ. ๒๔๑๑ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดให้ทำการสังคายนาพระไตรปิฎก ซึ่งแต่เดิมได้คัดลอกต่อ ๆ กันมาด้วยอักษรขอม โดยการจารลงในใบลาน การคัดลอกแต่ละคัมภีร์ทำได้ช้า เป็นเหตุให้คัมภีร์พระพุทธศาสนาไม่เป็นที่แพร่หลาย และไม่พอใช้ในการศึกษาเล่าเรียนไม่สะดวกในการเก็บรักษา อีกทั้งตัวอักษรขอมก็มีผู้อ่านได้น้อยลง ดังนั้น การพิมพ์พระไตรปิฎกเป็นเล่มด้วยตัวอักษรไทย ก็จะทำให้พระคัมภีร์เป็นที่แพร่หลาย และสะดวกในการศึกษาเล่าเรียน จึงทรงโปรดให้อาราธนาพระเถรานุเถระมาประชุมร่วมกับราชบัณฑิตทั้งหลาย ตรวจชำระพระไตรปิฎก แล้วจัดพิมพ์เป็นเล่มหนังสือขึ้น โดยมีสมเด็จพระสังฆราช (สา) ขณะทรงดำรงสมณศักดิ์ที่ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ร่วมกับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ขณะทรงดำรงพระยศกรมหมื่น เป็นรองอธิบดีจัดการทั้งปวงในการสังคายนาครั้งนี้

พระไตรปิฎกที่จัดพิมพ์ขึ้นครั้งนี้ มีจำนวน ๑,๐๐๐ จบ จบละ ๓๕ เล่ม พระราชทานพระราชทรัพย์ในการจัดพิมพ์ประมาณ ๒,๐๐๐ ชั่ง การจัดพิมพ์เสร็จเรียบร้อยในปี พ.ศ. ๒๔๑๖ นับเป็นครั้งแรกที่ได้มีการจัดพิมพ์พระไตรปิฎกฝ่ายเถรวาทเป็นเล่มหนังสือ และเป็นครั้งแรกที่มีการจดจารึกด้วยอักษรไทย เป็นเหตุให้พระไตรปิฎกชุดนี้เป็นที่เลื่องลือแพร่หลายไปทั่วโลกตลอดมาจนบัดนี้

ด้านการพระศาสนา

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๒ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระสังฆราช (สา) ได้ทรงจัดแบบพิธีสวดนพเคราะห์ขึ้นถวายใหม่ เพื่อใช้ในการบำเพ็ญพระราชกุศลเฉลิมพระชนมพรรษา เรียกว่า สวดนพเคราะห์ธรรม คือ ให้พระสงฆ์ ๕ รูป สวดพระธรรมต่าง ๆ ที่มีชื่อธรรมเท่าจำนวนเกณฑ์กำลังเทวดานพเคราะห์เฉพาะองค์ พิธีสวดนพเคราะห์ธรรมนี้จึงได้เป็นแบบแพร่หลายสืบมา นับเป็นพระปริตรอย่างหนึ่งที่นิยมสวดกันอยู่ในเมืองไทย

พ.ศ. ๒๔๒๓ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงอาราธนาสมเด็จพระสังฆราช (สา) ขณะทรงดำรงสมณศักดิ์ที่ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ให้ทรงรวบรวมพระสูตรและพระปริตรต่าง ๆ จัดพิมพ์เป็นเล่ม เรียกว่า หนังสือสวดมนต์ฉบับหลวง ครั้งนั้นจัดพิมพ์ที่โรงพิมพ์หลวง จำนวน

๑๐,๐๐๐ ฉบับ พระราชทานไว้สำหรับพระอารามทั่วกัน และมีเอกชนขอพระราชทานพระบรมราชานุญาต จัดพิมพ์ในโอกาสต่าง ๆ อีกเป็นอันมาก ตั้งแต่นั้นมา หนังสือสวดมนต์ฉบับหลวงก็เป็นที่รู้จักแพร่หลาย สืบมาจนปัจจุบัน

งานพระนิพนธ์

สมเด็จพระสังฆราช (สา) ได้ทรงนิพนธ์เรื่องต่าง ๆ ไว้จำนวนมากกว่า ๑๐๐ เรื่อง ส่วนใหญ่ เป็นงานแปลพระสูตร หนังสือเทศนา และเบ็ดเตล็ดอื่น ๆ พระองค์ทรงนิพนธ์หนังสือเทศนาสำหรับใช้อ่าน ในวันธรรมสวนะปกติและในวันวิสาขบูชา คือ พระนิพนธ์เรื่องปฐมสมโพธิย่อ ๓ กัณฑ์จบ สำหรับเทศน์ ในวันวิสาขบูชา ๓ วัน ๆ ละ ๑ กัณฑ์ และเรื่องจาตุรงคสันนิบาตกับโอวาทปาติโมกข์ สำหรับถวาย ในวันมาฆบูชาที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม และยังได้รจนาปฐมสมโพธิ (แบบพิสดาร ๑๐ กัณฑ์จบ) ใช้เป็นหนังสือหลักสูตรนักธรรมชั้นตรี-โท-เอก มาจนถึงปัจจุบัน

พระกรณียกิจพิเศษ

สมเด็จพระสังฆราช (สา) ได้ทรงปฏิบัติหน้าที่ถวายพระมงคลวิเสศกถา ซึ่งเป็นเทศนาพิเศษ อย่างหนึ่ง ซึ่งพรรณนาพระราชกรรยาของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน มาแต่ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตั้งแต่ครั้งยังทรงดำรงสมณศักดิ์ที่ พระสาสนโสภณ สมเด็จพระสังฆราช (สา) ทรงเป็นผู้ถวายเป็นพระองค์แรก และเทศนาพิเศษนี้ถวายในพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา ธรรมเนียมนี้ได้ถือเป็นราชประเพณีสืบมาจนทุกวันนี้

พ.ศ. ๒๔๑๖ สมเด็จพระสังฆราช (สา) ขณะทรงดำรงสมณศักดิ์ที่ พระสาสนโสภณ ทรงเป็น พระราชกรณียาจารย์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งทรงผนวชเป็นพระภิกษุ ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม และนอกจากนี้ยังทรงเป็นพระอุปัชฌาย์และพระกรรมวาจาจารย์ในการทรง ผนวชของสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้า และพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้า ในพระบรมราชวงศ์อีก หลายพระองค์

พระอวสานกาล

สมเด็จพระสังฆราช (สา) ทรงประชวรด้วยพระโรคบิดมาตั้งแต่วันที่ ๓๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๑ ครั้นต่อมาเป็นพระโรคชรา แพทย์หลวงและแพทย์เชลยศักดิ์ได้ประกอบพระโอสถถวาย แต่พระอาการ ไม่ดีขึ้น ในที่สุดสิ้นพระชนม์ เมื่อวันที่พฤหัสบดีที่ ๑๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๔๒ เวลา ๒๐.๒๐ น. สิริพระชนมายุได้ ๘๗ พรรษา ทรงดำรงตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชเป็นเวลา ๕ ปี ๑ เดือน ๑๓ วัน

หลังจากที่สมเด็จพระสังฆราช (สา) สิ้นพระชนม์แล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็มีได้ทรงสถาปนาพระเถระรูปใดเป็นสมเด็จพระสังฆราชอีกเลยจนตลอดรัชกาล ในช่วงปลายรัชกาลที่ ๕ จึงว่างสมเด็จพระสังฆราชเป็นเวลาถึง ๑๑ ปี (พ.ศ. ๒๔๔๒-๒๔๕๓)

